

DRAGAN M. MITROVIĆ

VREME I PRAVO – APODIKTIČKI I ASERTORIČKI POJMOVI I VEZE

*Ljudski rod je od pamtiveka postavljao sebi pitanja na koja do danas nije uspeo konačno da odgovori (npr. šta su život, svest, razum, volja, priroda, svet, stvarnost, sadašnjost itd.). U takva pitanja spadaju još dva, pored brojnih drugih: šta je vreme i šta je pravo. Iako izgleda da između pojmova vremena i prava nema nikakvih susretanja, ne može se osporiti da pravo postoji kao i vreme. Samo se ne vide, već osećaju. I ne samo to: pravo može da postoji u vremenu, ali i vreme u pravu. To znači da je postojanje vremena za pravo *conditio sine qua non*. Jedino, postojanje prava nije uslov za postojanje vremena. Vreme može da postoji bez prava i pre prava, ali ne može da postoji bez sveta i pre sveta. Uprkos postavci o postojanju svesnog i razumnog bića – Posmatrača, niko ni danas nije uspešno odgovorio na ono što prethodi razmatranju veza prava i vremena, a to su pre svih pomenuta apodiktika pitanja šta je vreme, a šta pravo. Tek zatim se mogu razmatrati asertoričke teme vremena u pravu i prava u vremenu. Izdvajaju se dve teme. Prva se odnosi na vremensko važenje normi (npr. na vrste važenja i vrste rokova u pravu), a druga na preobražavanje prava kroz ljudske epohe.*

Ključne reči: vreme, stvarnost, sadašnjost, svet, pravo, preobražaji prava, važenje normi

VREME I PRAVO KAO APODIKTIČKE POJAVE

Iako konačni odgovori na pitanja šta je vreme a šta pravo ne postoje, te činjenice nisu omele istraživače – filozofe i naučnike da odgovaraju na ta dva važna pitanja, pre kada se radi o asertoričkim (empirijskim) nego o apodiktikim (metafizičkim)

Prof. dr Dragan M. Mitrović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u penziji, e-mail: draganm@ius.bg.ac.rs.

stranama vremena i prava. Njihovi napori da se dođe barem do ispravnog ako ne i do istinitog rešenja pokazuju da pravi izazov nije postavljati sebi ciljeve nisko već visoko.¹ Samo dok jedni otkrivaju, drugi mere i premeravaju. Ta podela zadataka se susreće u gotovo svim naučnim i duhovnim disciplinama u kojima je ona moguća: od fizike do prava.

Primer predstavlja izjednačavanje pojma vremena sa trajanjem vremena ili sa merenjem vremena. Trajanje je svojstvo vremena, a merenje postupak za utvrđivanje vremenskih vrednosti. Uzgred, niti se tačno zna šta je vreme niti se pouzdanim može smatrati merenje nečeg što nije poznato. Prema Anriju Bergsonu (*Henri Bergson*) trajanje je „stvarno iskustvo vremena”, dok to nije slučaj sa rezultatom matematičkog merenja vremena² kao što je tvrdio Albert Ajnštajn (*Albert Einstein*). Trajanje podrazumeva kontinuitet i neprekidnost, dok merenje ne mora. Da je reč o netačnosti u pogledu merenja pokazuje ovo: kada bi planeta usporila svoju rotaciju za 1/24 – dan (obdanica i noć) trajao bi jedan čas duže. Vreme bi se uvećalo za jedan čas po starom načinu merenja, dok bi kazaljke časovnika pokazivale da se dan umesto u ponoć završava u jedan čas posle ponoći. I sve dok bi se merenje izvodilo prema starom baždarenju, dobijao bi se netačan rezultat. Novo rešenje sastojalo bi se ili u dodavanju jednog časa na postojeća 24, ili u produženju trajanja jednog časa tako da ih i dalje bude 24 ali uvećanog trajanja za 1/24. Do danas se smatra da takvi odgovori na ove „umno zasnovane” pojave imaju opštevažeći značaj uprkos svojoj netačnosti ili nedovoljnosti.³ Možda je najiskreniji i najtačniji odgovor dao Sv. Avgustin. Kada su ga pitali šta je vreme, odgovorio je: „Kada ne pitate: znam; kada pitate: ne znam!”⁴

Mnogo pre Avgustina, Heraklit je vreme odredio kao „čisto menjanje tako da ono, u svojoj suštini, i jeste i nije”. Aristotel je tvrdio da je vreme „broj kretanja prema onome što je bilo ranije i što će biti kasnije”. Jedanaest vekova posle Avgustina, Blez Paskal (*Blaise Pascal*) je problem vremena rešio tako što je vreme ubrajao u „jednostavne reči” koje se ne mogu i koje ne treba pokušavati definisati. Gotovo vek posle Paskala, Imanuel Kant (*Immanuel Kant*) je vreme shvatao kao temeljnu misaonu kategoriju. Tvrdio je da vreme ima „empirijski realitet”, ali u isto vreme i „transcendentalni idealitet”. Takođe, tvrdio je da se vreme ne može neposredno iskusiti budući da se radi o apriornim uslovima svekolikog iskustva.

¹ V. Slobodan Perović, „Vremenske dimenzije pozitivnog i prirodnog prava”, *Besede sa Kopaonika*, Beograd, 2018, 734–738.

² V. #Philosophy #DeepThinking #HenriBergson, Time Doesn't Exist? Unlocking Bergson's Mysterious Theory, think Deep, YouTube, 21. 9. 2024.

³ Toma Živanović, *Sistem sintetičke filozofije prava*, III, Beograd, 1959, 742–747, 1d, 2a i 2b.

⁴ Aurelije Avgustin, *Ispovesti*, Beograd, 2009, I, 8.

U prvoj polovini XX veka Anri Bergson je vreme proglasio „neposrednom činjenicom svesti” koja postoji samo u sadašnjosti, dok je Edmund Huserl (*Edmund Husserl*) razlikovao kosmičko vreme od fenomenološkog vremena koje je odredio kao unutrašnji vremenski doživljaj koji se ne može meriti jer je vreme „neprekidno i doživljeno”.⁵ Najnovija je hipoteza o tzv. negativnom vremenu. Prema Efraimu Štajnbergu (*Aephraim Steinberg*) i Danijeli Angulo (*Daniela Angulo*), njenim tvorcima, vreme u kvantnoj fizici može da se „kreće” i od budućnosti ka prošlosti jer su prilikom izvođenja laboratorijskog eksperimenta fotoni izlazili iz materijala pre nego što su u njega ušli, što je logički protivrečno.

Kakogod, sigurno je da vreme nije fizički entitet. Vreme je tvorevina svesti: prvo univerzalne – „Svetog duha”, a zatim partikularne – „Ljudskog duha”. To znači da tzv. prirodno vreme po sebi i za sebe ne postoji. Možemo se zapitati da li i priroda postoji pre i izvan vremena. Verovatno je da bi u tom slučaju postojao samo obezboženi i obezljudei krš, kaos gravitacione i elektromagnetnih sila. U takvom „praneredu” („supi haosa”)⁶ tzv. priroda bila bi nerazpoznatljiva i nesaznatljiva. Ako bi u takvom stanju i postojala nekakva stvarnost ona ne bi bila učvršćena (fiksirana) već savitljiva (fleksibilna) sve dok se „ne posmatra”. Tek kada otpočne posmatranje, a to je trenutak kada se pojavljuje Posmatrač (koji takođe može da bude „Stvaralac”, „Pokretač” ili „Učesnik”) sa „alatom za vizuelizaciju” (Donald Hofman / *Donald D. Hoffman*), stvarnost se učvršćuje, prestaje da bude savitljiva, opredmećuje se, a vreme u njoj misaono se razdvaja na sadašnjost, prošlost i budućnost. Do toga se dolazi selekcijom i pojednostavljivanjem stvarnosti koja je suštinski nesaznatljiva i „nepodnošljiva” ljudskom umu.⁷ To znači da tek od tada prirodni i društveni zakoni mogu da se otkrivaju i mere prema izabranim merilima i vremenskim jedinicama, naročito kada postoje pravilnosti u ponavljanju pojava, njihovom ritmičkom kretanju, ispravnom odvijanju procesa itd. (npr. u astronomiji rotacije zvezda, planeta, kretanja kometa – recimo Halejeva kometa).⁸ Treba naglasiti da Posmatrač može da bude bilo koje ljudsko biće obdareno svesću, ali je samo jedan Veliki Stvaralac Svih Svetova („Neka bude svetlost”) i prvobitni Posmatrač

⁵ V. www.svafizika.org, šta-je-to-vrijeme, od 8. 6. 2018; *Enciklopedijski leksikon*, Mozaik znanja, Beograd, 1973; Branko Pavlović, *Filozofski rečnik*, Beograd, 1997; *Enciklopedija živih religija*, Beograd, 2004; *Kembridžova ilustrovana istorija religije*, Novi Sad, 2006.

⁶ V. Vilem Fluser, „Kašika stvaranja iz supe haosa”, *Treći program*, sv. I, br. 84, Beograd, 1990, 280.

⁷ V. Donald D. Hoffman, *The Case Against Reality, How evolution hid the truth from our eyes*, Penguin, 2020.

⁸ V. Dragan Mitrović, *Put prava. Holistička paradigma sveta i prava u svetlu teorije haosa i pravne teorije*, Beograd, 2000, 192, 201, 203–204, 214–220.

svoga dela („I vide Bog da je dobro”).⁹ U različitim svetskim religijama on se različito naziva i opisuje, ali se uvek smatra primordijalnim ili vrhunskim božanstvom. To uverenje podržavaju reči u Svetom jevanđelju po Jovanu: „U početku bješe riječ, i riječ beše u Boga, i Bog bješe riječ.”¹⁰ Antička grčka filozofija je koristila izraze „apejron” (Anaksimandar, Parmenid, Heraklit itd.) i „logos” (Platon, Aristotel, stoici itd.). U Svetom jevanđelju po Jovanu se susreće izraz „božanski logos”. Oba izraza – apejron i logos, koriste se i danas.

Prema novijim teorijama, sadašnjost (ako postoji) više nije uporište ljudskog Posmatrača koji se nalazi između prošlosti i budućnosti (ako i one postoje). Umesto tradicionalnog shvatanja sadašnjosti od koje sve potiče sada se zagovara da ljudsko biće prvobitno samo fizički postoji u sadašnjosti. Ono se nalazi u takvom stanju „neznanja” sve dok ne postane svesno sadržaja koji u virtuelnom obliku ideje, odluke, procedure, zapovesti itd. dobija iz neposredne prošlosti. Slična nedoumica postoji i kada se radi o budućnosti, kada se ona shvati kao beskrajni niz mogućnosti od kojih se samo jedna (ona u „najsnažnijoj” atraktorskoj tački)¹¹ ovaploćuje u prošlosti u svom virtuelnom obliku. Možda je ovo jedna od dve najizazovnije zamisli, barem kada je reč o tradicionalnoj podeli vremena. A ona je upravo nagoveštena. Radi se o ljudskom konstruktivnom vremenu da vreme postoji i da u operativnom smislu može da se razdeli i linearno rasporedi na pomenutu sadašnjost, prošlost i budućnost. Taj konstrukt se susreće npr. kod Platona ili u hrišćanskom i judaističkom učenju o linearnom „napredovanju bez kružnog ponavljanja pojava i događaja”.¹² Najnovija otkrića u fizici pokazuju da nije tako, da postoji međudelovanje (interakcija) između sadašnjosti, prošlosti i budućnosti koje nije plod linearnosti vremena već postojanja tzv. vremenskih petlji (Džon Viler / *John Whiler*). Njima je najrodniji pojam „samsara” u budizmu, hinduizmu i đainizmu koji označava promenljivost i nestvarnost sveta, ali i ciklični tok, večni tok rađanja, umiranja i ponovnog rađanja. Nevolja je u tome što se linearnost vremena odvija „prirodno” i u jednom smeru, dok to nije slučaj sa vremenskim petljama. Linearnost vremena je empirijska činjenica, a vremenske petlje naučna i filozofska hipoteza.

Interesantna zamisao – da sadašnjost postoji, ali kao „zakasneli” virtuelni sadržaj ljudske svesti koji u obliku značenja pristiže iz najbliže prošlosti – zaslužuje dodatnu pažnju. Prema toj zamisli, sadašnjost nije temeljna odrednica, kao što je

⁹ *Sveto pismo Starog zaveta, Stvaranje sveta i čoveka* (1, 1), Beograd, 1993, 1.

¹⁰ *Sveto pismo Novog zaveta, Sveto jevanđelje po Jovanu* (1, 1), 95.

¹¹ D. Mitrović (2000), op. cit., 102, 116, 121, 125–127, 150–151, 169, 197.

¹² V. Obrad Samardžić, „Hrišćansko poimanje vremena i istorije”, *Sociološka luča*, br. 2, god. III, 2009, 88 i dalje.

tvrdio Bergson koji je osporavao postojanje prošlosti i budućnosti tvrdeći da je reč o iluzijama. Sadašnjost nije ni neposredno saznatljiva ljudskom umu. Naime, između trenutka kada npr. ljudsko oko primi podatke iz okruženja do obrade tih podataka u mozgu protekne najmanje 1/10 sekunde ili nešto više od tog kratkog vremena (do 7 sekundi). To znači da kada mozak primljene podatke obradi i preobrazi u trenutak „sada”, taj trenutak više nije „sada”. On već pripada prošlosti (zbog vremenskog razmaka između prijema sadržaja, njegovog značenjskog uobličavanja i isporučivanja u sadašnjost). Takva sadašnjost ne može da bude samostalna, izolovana i samodovoljna. Najzad, može se zapaziti kako ljudi iz najbliže prošlosti (koju pogrešno nazivaju sadašnjost) utiču i na budućnost. To bi značilo da se izvesnost nalazi u budućnosti (da će se neka mogućnost ostvariti), a sigurnost u prošlosti (da se neki sadržaj već značenjski uobličio u svesti ili da se posledično materijalizovao, tj. ostvario). Rečju, sadašnjost može da postoji samo kao sekundarni deo iste stvarnosti. U njoj značenje naknadno stiže svoj aktuelni oblik. Proizilazi da jedino sadašnjost ne može da se sazna iz sadašnjosti (Aleks Volf / *Alex Wulff*).¹³ To dozvoljava da se zapitamo na koje se to vreme odnosi poznata izreka Rene Dekarta (*René Descartes*): *Cogito ergo sum*. Da li bi ona trebalo da glasi: „Mislim – dakle, jesam bio!” (*Dico – sic essem*). Da je Bergson mogao da zna za ovaj vremenski razmak od barem 1/10 sekunde, on prošlost i budućnost ne bi smatrao iluzijama.

Postoji i druga, najizazovnija zamisao: da vreme uopšte ne postoji. Samim tim, ne postoji prostor sa prirodom i svetom u njemu. Ne postoje ni prošlost, ni sadašnjost, ni budućnost. Ali postoji stvarnost pre ili izvan vremena bez prošlosti, sadašnjosti i budućnosti prožeta haotičnim delovanjem nematerijalnih sila. I ne samo to: ne postoji večnost kao vremenska oznaka za beskonačni protok vremena u prostoru. Ne postoji ni beskonačnost kao oznaka za beskraj prostora u vremenu. To znači da ne postoje izvesnost i sigurnost koje pripadaju budućnosti ili prošlosti. Srećom, to važi za središnji deo kvantne teorije gravitacije, po kojoj samo kada bi sve bilo savršeno poznato na nivou svakog atoma, tada ne bi postojao osećaj proticanja vremena. Stvarnost bi postala „večna sadašnjost”. Prema Karlu Rovelliju (*Carlo Rovelli*), vreme je „posledica našeg nepoznavanja pojedinosti u svetu. Postojanje u kome se svi nalazimo, težeći za logikom koja nas potvrđuje, stvorili su postojeći koncept vremena”,¹⁴ a time i njegovu uslovnu podelu na prošlost, sadašnjost i budućnost. Proizilazi da je vreme konstrukt nastao kao posledica oskudnosti ljudskog znanja. Ta oskudnost nalaže da se uspostavi misaoni red između pojava i procesa u prirodi i društvu. Dakle, večna sadašnjost ne postoji, ali postoji večna stvarnost.

¹³ V. Aleks Volf, *Tačno ili netačno: istina o nauci*, Beograd, 2022.

¹⁴ Carlo Rovelli, *The Order of Time*, New York, 2018, 18. V. Karlo Roveli, *A šta ako vreme ne postoji?*, Smederevo, 2019.

Budući da je i pravo jedna vrsta konstrukta to se može zapitati da li i pojam prava može apodiktčki da se odredi? Očigledno je da ne može, čak i kada bi se umesto pojma sadašnjosti koristio pojam prošlosti. Zbog vremenskog zaostatka u ljudskoj svesti od barem 1/10 sekunde ta razlika bi prošlost trebalo da učini primarnim a sadašnjost sekundarnim delom večne stvarnosti. Dakle, ni pojam prava ne može tačno i u celosti da se odredi, a ne samo pojam vremena. Ali, može da se pokuša. Ta manjkavost istraživačima pruža slobodu da pružaju interesantne odgovore bez straha od odgovornosti zbog izrečenog. To pokazuju rasprave koje se vode povodom određivanja pojma prava. One su potrebne i neizbežne, jer je čoveku svojstveno da može da postavlja pitanja na koja nikada ne može konačno da odgovori.

Evo nekoliko razloga koji potkrepljuju tvrdnju da pravo nikad ne može uspešno apodiktčki da se odredi, ali može asertorički.¹⁵ Da na pitanje šta je pravo nikad ne bude konačno odgovoreno utiče pre svega ljudska *nesavršenost*, koja čini da potpuno saznanje i konačno definisanje prava ostanu izvan ljudskih mogućnosti. Postoji pravo i postoje tvrdnje o tome šta je pravo. To znači da se *pojam prava ne podudara sa pravom kao pojavom, kao ni sa definicijom prava*. Definicije su uvek siromašnije od pojma i pojave. Kada se određuje pojam prava, kreće se od pojave, a kada se definiše pravo, od njegovog pojma. I, zbilja, nikada se ne dešava da se pojava, pojam i definicija prava potpuno podudare. Glavni uzrok je pomenuta nesavršenost ljudskih pojmova i jezika.¹⁶ Očigledno, stvarne ljudske mogućnosti za saznavanje, određivanje i definisanje prava su ograničene, a granice nepouzdana. U stvari, pravo je čudo kako se ljudi uopšte sporazumevaju. Izgleda da je ljudsko sporazumevanje moguće zahvaljujući značenju koje, budući vrsta holograma, osiromašenjem gubi svoju jasnost i preciznost ali i dalje ostaje suštinski isto.¹⁷ Takođe, *pojam prava je relativan, zbog čega su sve definicije prava relativne*. Pojam prava je i *promenljiv*, jer je naše znanje o pravu uvek nedovoljno i nepouzdana. I sve definicije prava su relativne i promenljive jer se koriste nedovoljnim i nepouzdanim pojmovima koji zavise od toga šta se smatra odlučujućim u pravnoj pojavi, a ona ima veliki broj obeležja koja je stalno preobražavaju. Ali, to još ne znači da pravo uopšte ne može da se odredi i da ne mogu da se pruže sve bolje definicije prava koje će sve više nalikovati na njegovu zamišljenu idealnu, potpunu i konačnu definiciju. Zbog toga se kaže da su *pojam i definicija prava uvek subjektivni*. Oni su naše misaono projektovanje onog što smatramo pravom. To projektovanje se sučeljava

¹⁵ U ovom pasusu su u obliku teza izloženi problemi sa određivanjem apodiktčkog pojma prava koji su opširnije obrađeni u: Dragan Mitrović, *Uvod u pravo*, Beograd, 2017, 115–130.

¹⁶ Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Beograd, 1980, 39 i dalje.

¹⁷ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, New York, 1978, 28–29, 190, 215 i dalje; D. Bohm, *Wholeness and the Implicit Order*, London, 1980, 12.

sa neizbežnim – uvek je subjektivno. Rečju, radi se o još jednom konstruktivnom i simulakrumu: konstruktivnom, jer on ne nastaje samostalno i spontano, izvan svesti ljudi, a simulakrumu jer je netačan kao neka vrsta svesne obmane. Ta saznanja dozvoljavaju da se ustvrdi kako *pojam i definicija prava nikada nisu istiniti*. Oni su samo manje-više uverljivi i proverljivi. Kada se za nešto tvrdi da je istinito, samo se kaže kako se za to nešto pretpostavlja da je istinito. Ipak, ljudima je prihvatljivije da se koriste pretpostavljenom ličnom istinitošću nego opovrgljivim stepenima objektivizovane istinitosti.¹⁸ Zbog toga osnovno istraživačevo rukovodno načelo, ali u asertoričkom i operativnom smislu, treba da bude *pogodnost za rad*, a ne istinitost dobijenih iskaza u apodiktivnom smislu. To je nužno jer je čovek tako „srećno udešen da nema nikakvog tačnog merila istinitosti” dok ima „više izvrsnih merila netačnosti”.¹⁹ Pomenuta nemogućnost da se pojam prava do kraja istinito odredi i definiše ipak ne ukida mogućnost da se pravo *ispravno* odredi i definiše. Tu se, dakle, istinitost pojavljuje samo kao mogući cilj ili poželjan rezultat. I to je to „istinito” viđenje stvari. Može se sažeti u sledećem: pravo je „solidno” kada je ispravno.²⁰ Najzad, uvek kada su ispravni, *pojam i definicija prava su korisni*. Korisnost potiče iz nužde, majke najvažnijih tekovina civilizacije. Tako je i sa pravom. I ono postoji zbog toga što je korisno. Nekorisno pravo ne postoji jer nikome ne treba.²¹ Zato što je korisno, *pravo može konvencionalno da se odredi i definiše*, pri čemu se obično upotrebljava samo nekoliko najkorisnijih pojmova i definicija. Proizlazi da pravo može slobodno da se odredi, kao i vreme. Merilo su pouzdanost i korisnost. U različitim situacijama čak mogu da se koriste različiti pojmovi prava (npr. kao skupa normi, odnosa, elemenata, vrednosti itd.) ili vremena (npr. apsolutnog, relativnog, mehaničkog, astronomskog, fizičkog, filozofskog, fenomenološkog, psihološkog, religijskog itd.). To podseća na božansku kreativnost. Ali, takva sloboda nije samovolja jer je samovolja nedosledna i nepouzdana.

Kakogod, paradigma vremena i njegove veze sa pravom mogu da dovedu do interesantnih rezultata i do jednog novog gledanja na pravo kao dinamičku, procesualnu, topičku i holističku pojavu. Razdvajanje tih strana iste pravne pojave bilo bi iluzija. Možda je tu ideju najbolje izrazio Dejvid Bom (*David Bohm*) sledećim zapažanjem: „Svaki aktualni entitet ponavlja na mikrokosmičkom ono što univerzum jeste na makrokosmičkom planu... Svaki entitet prodire i učestvuje u celini sveta, štaviše, u izvesnom smislu, sve se u svakom trenutku nalazi svuda...”²²

¹⁸ Ludvig Vitgenštajn, *O izvesnosti*, Novi Sad, 1988, 16, t. 61.

¹⁹ Blez Paskal, *Misli*, Beograd, 1988, 72, t. 82.

²⁰ Harold Jeffreys, *Theory of Probability*, Oxford, 1948, 17–18.

²¹ Alf Ros, *Pravo i pravda*, Beograd – Podgorica, 57 i dalje.

²² D. Bohm, op. cit., 12.

Taj novi pristup je ograničen samo time što mi sami posmatramo i istražujemo svet ili njegove epifenomene, „što takoreći posmatramo same sebe”.²³ Takvo ukrštanje omogućava da se „najplodonosniji razvoj često odigrava upravo na onim tačkama gde se susreću različite misaone linije ... odatle, ukoliko se one zaista sretnu, što će reći, ako su barem toliko međusobno povezane da među njima može da dođe do istinske interakcije, onda se možemo nadati da će iz toga proizaći nova i zanimljiva otkrića”.²⁴

VREME I PRAVO KAO ASERTORIČKE POJAVE

Kada je reč o ličnom uviđanju istraživača, tu je situacija operativno i tehnički jednostavnija jer se pojmovi vremena i prava odnose na iskustvom uslovljen sadržaj svesti, tj. na njihov „iskustveni” (empirijski) ili „asertorički (od *assere*)” sadržaj.²⁵ Ovaj drugi pristup je praktično usmeren i odnosi se na pojmove vremena i prava kao nekih vrsta korisnih konstrukta i simulakruma. Očigledno, on računa sa svesno prihvaćenom netačnošću. Ima samo subjektivan i ograničen značaj jer se koristi za izvođenje različitih vrsta praktičnih postupaka merenja i zaključaka u astronomiji, matematici, fizici, hemiji, ekonomiji, psihologiji, pravu itd., saglasno sa izrekom da treba meriti sve što se može izmeriti. Zasniva se na merenju pravilne učestalosti, ritmičkog pulsiranja, urednom odvijanju procesa između pojava ili unutar pojava itd. Kao takav, asertorički pojam vremena ne može da bude uspešno određen, ali je koristan isto kao asertorički pojam prava. Apodiktički pojam vremena, pak, pokazuje da je krajnji pojam vremena nesaznatljiv i nedostizhan ljudskom umu, što je slučaj i sa odgovorima na pitanje šta je pravo.

Uprkos pomenutim tvrdnjama da vreme i pravo stvarno ne postoje – da je reč o veštačkim, determinisanim, relativnim i promenljivim tvorevinama, može se tvrditi suprotno: da vreme i pravo postoje. Samim tim, postoje njihovi operativni konvencionalni pojmovi između kojih se uspostavljaju tačke dodira. Ali, postoje i tačke razdvajanja. To dozvoljava da se govori o vremenu u pravu i pravu u vremenu.

Kada je reč o *vremenu u pravu*, ova tema se odnosi na sastavne delove pozitivnog „nesavršenog i nezavršenog” prava, jer npr. neki pravni odnosi nastaju, menjaju se ili nestaju.²⁶ Radi se o različitim vrstama važenja pravnih normi i različitim

²³ Džon Barou, Frenk Tipler, „Antropički kosmološki princip“, *Kulture Istoka*, br. 27, god. VIII, Beograd, januar–mart 1991, 4–5.

²⁴ V. Werner Heisenberg, *Physics and Philosophy*, London, 1963, 173; Fritjof Kapra, *Tao fizike. Istraživanje paralela između savremene fizike i istočnjačkog mističizma*, Beograd, 1989, 9.

²⁵ T. Živanović, op. cit.

²⁶ S. Perović (2018), op. cit., 738.

vrstama materijalnih i procesnih vremenskih rokova (npr. suspenzivni, raskidni [rezolutivni], prekluzivni [zakonski], rok za tužbu, žalbu ili za ulaganje nekog vanrednog pravnog leka). Druga strana iste teme, *pravo u vremenu*, odnosi se na preobražaje prava kroz epohe, jer je očigledno da oblici društvenog, državnog i pravnog organizovanja smenjuju jedni druge od najstarije zapamćene prošlosti.

Kada se radi o *važenju pravnih normi*, očigledno je da one moraju da važe vremenski. Bez te dimenzije pravo uopšte ne bi moglo da postoji. Možda je ta vremenska dimenzija važenja pravnih normi najvažnija i najizazovnija. Naime, *važenje vremena u pravu* predstavlja izuzetno važnu hronometrijsku i hronološku pravnu kategoriju. Tačno određeno vreme u pravu može da predstavlja odlučujući trenutak za nastanak, menjanje ili prestanak pravnih odnosa (npr. vreme rođenja, sticanja punoletstva, zaključenje ugovora, isporuka kupljene robe itd.). Vreme u pravu može da se posmatra i drugačije, sa stanovišta aktivnog i retroaktivnog važenja normi, njihovog zbirnog i pojedinačnog važenja ili važenja zavisno od toga da li se radi o opštim i pojedinačnim ili uslovnim i безусловnim normama.²⁷

Pravilo je da norme važe aktivno, od trenutka donošenja, u budućnost (*et pro futuro*), na neodređeno vreme, dok je izuzetak da od trenutka donošenja važe unatrag, u prošlost (retroaktivno – lat. *retro agere*). To je jedini izuzetak od pravila da vremenska strela ide samo u jednom smeru, linearno ka budućnosti. Samo i taj izuzetak nije ništa drugo nego jedan mentalni okvir ili ljudska fikcija. Vremenska strela samo prividno može da ide unazad. Taj privid dovodi do pogrešnog zaključka da vreme može da se „kreće” retroaktivno, makar kao pravni izuzetak. Ipak, i tu postoje izvesna ograničenja. Pre svega, norma koja ima povratnu snagu može da se primeni samo pod uslovom da postupak primene pravnih normi nije potpuno okončan, tj. da pravni akti nisu postali pravosnažni. Zatim, pravne norme ne mogu da imaju retroaktivnu snagu ako to u njima nije izričito određeno. Najzad, dejstvo takvih normi za odnosne subjekte mora da bude povoljnije od dejstva prethodne norme po kojoj su se ponašali. Iz rečenog jasno proizlazi zašto nije opravdano davati pravnim normama retroaktivnu snagu, osim izuzetno. Čak i kada postoje ozbiljni razlozi za to, treba voditi računa da se povratnom snagom ne ugrozi pravna sigurnost. Retroaktivna snaga se najčešće daje onim normama kojima se popunjavaju pravne praznine. Rečju, retroaktivna snaga pravne norme ima kao posledicu da se pravni karakter i pravne posledice radnji koje su se desile u prošlosti, za vreme važenja nekadašnjih normi, ne cene po tim već po novim normama kojima je data povratna snaga, a te norme postoje u sadašnjosti.²⁸

²⁷ Pásus o retroaktivnom važenju pravnih normi je sažeto izložen na osnovu teksta u: D. Mitrović (2017), op. cit., 258.

²⁸ Opširnije o retroaktivnosti zakona v. Slobodan Perović, *Retroaktivnost zakona i drugih opštih akata: teorija sukoba zakona u vremenu*, Beograd, 1987.

O vremenu u pravu u smislu vremenske relativnosti pozitivnog prava može se razmišljati još na nekoliko načina: kao o sukobu zakona u vremenu („vremenske granice važenja zakona, principu neretroaktivnosti, teoriji o stečenim pravima, teoriji društvenog interesa, oblasti primene retroaktivnosti”); kao o krizi pravnog sistema u vremenu („pojmu i elementima krize, nedostacima u kvalitetu i količini prava, neprimeni i neobjektivnoj primeni prava, pravnoj nesigurnosti konstatovanoj opštim mišljenjem”); o vremenu kao pravnoj činjenici („pojmu i vrsti rokova, sticanju i gubljenju prava putem protoka vremena, zastarelosti, naturalnim obligacijama, vremenskom trajanju određenih subjektivnih prava, vremenu i nominalizmu i valorizmu kod novčanih obligacija”); o vremenu kao osnovu odgovornosti za prouzrokovanu štetu; o vremenu i kodifikaciji prava.²⁹

Kada je reč o *preobražajima prava kroz epohe*, tj. o *kretanju prava u vremenu*, na početno pitanje kada su nastali prvi država i pravo uopšte ne može tačno da se odgovori, osim iznošenjem manje-više uverljivih pretpostavki zasnovanih na pronađenim i protumačenim artefaktima. Dakle, na to logično pitanje ne može logično da se odgovori. Verovatno se razlog sastoji u tome što istorija ne mora da bude logična, dok istoričari i arheolozi moraju da budu logični.³⁰

Možda je najinteresantniji najmanje poznati period ljudske istorije, onaj koji ponajviše prekriva tama zaborava. Ona prekriva i zaboravljene misterije drevnih naroda. Tek sačuvani najstariji mitovi ljudskog roda, poneki artefakt i zapis, nagoveštavaju mogućnosti uzbuđljive potrage za nepoznatim u ovom najstarijem i najmanje poznatom periodu ljudske istorije. Najuzbuđljiviji pravac te potrage odnosi se na pitanje da li su bogovi zbilja vladali od samog početka? Neki savremeni pisci smatraju da jesu (npr. faraon reformator Akenaten iz 18. dinastije, poslednji božanski vladar u drevnom Egiptu koji „nema nikakvih predaka, koji se jednostavno pojavio”), dok drugi pisci smatraju da nisu i da je reč o oboženim ljudima, a ne o bogovima.

Vladavinu bogova i polubogova zatim zamenjuje vladavina božjih nameznika koji se prvenstveno staraju o sprovođenju božanskih zakona. Iako su bogovi podstakli i nadahnuli vladare da donose zakonike, vladar više nije božanstvo na zemlji. Karakterističan je primer vavilonskog vladara Hamurabija koji je više od svojih osvajanja poznat po donošenju zakonika pred kraj svog života. Naime, drevni stanovnici Vavilona („Kapija bogova”) verovali su kako su ovozemaljska država i pravo samo odbljesak i odraz nebeske države i božanskih,

²⁹ S. Perović (2018), op. cit., 739. Opširnije: S. Perović (2018), op. cit., 741 i dalje.

³⁰ U narednih pet kratkih pasusa su sažeto izloženi preobražaji vlasti i prava kroz epohe koji su opširnije obrađeni u: Dragan Mitrović, „Božanstvo i pravo”, *O pravu. Izabrani eseji*, Beograd, 2017, 267–288.

neizmenljivih i večnih zakona i prava. Zbog toga je kršenje zakona smatrano ogrešenjem o same bogove i njihovu volju.³¹

Ublaženu varijantu vladavine božjih namesnika sa podarenim božanskim zakonima predstavlja kasnija vladavina miropomazanih svetovnih vladara i njihovih zakona. Autoritet tih zakona učvršćuje i uzdiže sama činjenica da ih donose miropomazani vladari. Ipak, razlika je jasna: u slučaju božjih namesnika, bogovi neposredno odlučuju koje će ih ljudsko biće predstavljati i njemu, kao svom izabranom namesniku, predaju svoje već sročene zapovesti u obliku zakonika (Hamurabi) ili zakona (Mojsije). Tu je veza vladara s Bogom neposredna. U slučaju miropomazanih vladara, vladar je ljudsko biće koje u ime Boga miropomazanjem podržava božji zastupnik na zemlji, a taj zastupnik je Crkva. Dakle, tu je veza s Bogom posredna, a sa Crkvom neposredna.

Najzad, suština neverovatnog preobražaja – uspostavljanja vladavine prava umesto vladavine bogova, polubogova, božjih namesnika i miropomazanih ljudskih vladara – sastoji se u uspostavljanju vladavine svetovnih zakona i prava. Ta važna ideja jasno je izložena u Platonovom (*Plato*) poznom spisu *Zakoni*. Na istu Platonovu ideju podsetio je rimskog cara Trajana u prvoj deceniji II veka pisac Plinije Mlađi (*Gaius Plinius Secundus*), izjavivši da „Princeps nije iznad zakona, već je zakon nad njim” (*Leges supra principem*).³² Treba dodati da su neki savremeni istoričari, kao Urlih Bek (*Ulrich Beck*), istu tu ideju prepoznali u Justinijanovom zakoniku, u *Digesta*, i zaključili da je već u njemu zapisan moderan pojam pravne države.³³ Ipak, trebalo je da prođe više od dva milenijuma da bi se Platonova ideja početkom XIX veka ovaplotila u svesti i praksi novog građanskog društva.

U najkraćim mogućim crtama prikazan razvoj od hipotetičke vladavine bogova i božanskih zakona do vladavine ljudi i ljudskih zakona koji nisu hipotetički, pokazuje da u tom periodu nije evoluirao samo pojam božanstva, odnosno vladara, već i pojam zakona, odnosno prava. Umesto vladavine ljudi, suština najnovije zamene sastoji se u uspostavljanju vladavine depersonalizovanih svetovnih zakona i prava lišenih svih ljudskih mana osim mana njihovih sastavljača. Osvrne li se na zapamćenu istoriju ljudskog roda, vladavina svetovnih zakona i prava izgleda kao istorijska epizoda kakvu je svojevremeno predstavljalo trajanje atinske demokratije.³⁴ Malo se toga suštinski promenilo za proteklih šest milenijuma.

³¹ Marko Višić (prev. i prir.), *Zakonici drevne Mesopotamije*, Beograd, 1985, 105–106 i dalje.

³² Verner Delhajm, *Svet u Isusovo doba*, Beograd, 2016, 253–254.

³³ Urlih Bek, *Vizantijski milenijum*, Banja Luka, 1998, 53.

³⁴ V. Dragan Mitrović, „Globalizam, pravo i vladavina prava (Božanstvo i pravo II)”, *O pravu. Izabrani eseji*, Beograd, 2017, 289–304.

Ropstvo, taj smrtni neprijatelj ljudske slobode, i danas postoji, samo u obliku koji nameće tehnološko-tehnokratska totalitarna država u usponu.

JOŠ NEKOLIKO STARIH I NOVIH ZAPAŽANJA
O POJAVAMA VREMENA I PRAVA

Za ljudska bića obdarena svešću i razumom karakteristično je da su sposobna da postavljaju pitanja za koja unapred znaju da na njih nikad neće moći konačno da odgovore. Takav je slučaj sa pitanjem šta je vreme. Na to pitanje niko do sada nije uspešno odgovorio. Neki pisci smatraju da vreme uopšte ne postoji. Ta zamisao o vremenu može se prihvatiti tek kada se zapazi da vreme ne može da postoji pre ili bez Posmatrača. U slučaju njegovog odsustva postojao bi samo obezboženi i obezljudeći krš, haos bez vremena i pre vremena, dakle pre sveta. I obratno, tek pojavom božanskog a zatim i ljudskog Posmatrača stvara se konstrukt vremena kojim se otkriva, objašnjava i meri poredak prirode i stvari u svetu i društvu. To je nužno kako bi se u amorfnom (grč. *a* – „bez” i *morphé* – „oblik”, „forma”) stanju haosa pronašli obrasci reda. Taj red se otkriva, kao što je pomenuto, na osnovu pravilnosti u ponašanju pojava, ritmičnog odvijanja procesa i merenja svega što se može izmeriti. Zahvaljujući primeni teorije haosa pravilnosti i red mogu da se otkriju i tamo gde ih nema, zbog sklonosti haosa ka samouređivanju.³⁵ Može se reći da je svet nastao i bljesnuo onog časa kada ga je obasjala svetlost svesti i razumnosti prvobitnog Posmatrača, a ne ljudsko premeravanje vremena. Ali, tek je pojavom svesnog i umnog ljudskog bića započeto doba u kome istraživanje vremena kao pojave stiče sve veći hronometrijski i hronološki značaj. Taj uvećani značaj pruža istraživačima podlogu za izvođenje merenja, upotrebu i zloupotrebu dobijenih rezultata.³⁶ Danas je zbog različitih interesa raširena hronološka zloupotreba vremena o događajima iz prohujalih epoha ili bliske prošlosti. Ti interesi dozvoljavaju da paradoks više ne bude prepreka. To se dogodilo kada je forma mišljenja postala važnija od sadržine pojave koja se meri i koristi. Tako su stvorene makulature, jer ko ne zna kako se meri ne može ništa da izmeri, a time ni da dođe do aplikativnih zaključaka u asertoričkom smislu. Na sličan način je u lingvističkoj filozofiji rešena nedoumica koja glasi: da li onaj ko ne zna da misli ne zna ni da govori ili onaj ko ne zna da govori ne zna ni da misli. Ta nedoumica je rešena u korist govora kao forme izražavanja nad sadržinom ispunjenom, ili ne, značenjima. Njeno prihvatanje je dovelo do pojačane logoreje među istraživačima.

³⁵ V. Dragan Mitrović, *Teorija haosa i pravna teorija*, Novi Sad, 1993.

³⁶ V. Anatoly T. Fomenko. *Statistička hronologija. Matematički pogled na istoriju. U kom smo veku?*, Beograd, 1997.

Stvaranje konstrukta vremena je dovelo do podele mišljenja oko sledećeg pitanja: da li vreme uopšte može da postoji izvan svesti Posmatrača, dakle objektivno, a ne samo subjektivno. Ako vreme može da postoji objektivno, kao što je tvrdio Ajnštajn, tada je konstrukt vremena sa manjim ili većim uspehom izveden iz tog prethodno postojećeg objektivnog pojma vremena. To bi značilo da vreme može da postoji pre prvobitnog Posmatrača ili nezavisno od ljudskog Posmatrača. Ako vreme ne može da postoji objektivno, kao što je tvrdio Bergson, onda je konstrukt vremena puki simulakrum, plod ljudske praktične potrebe da se snađe u haosu sveta i vlastitom haosu korišćenjem alata za vizuelizaciju i premeravanje stvarnosti. To je putanja kojom istraživači dolaze do asertoričkog određenja pojma vremena.

Možda je najvažniji rezultat asertoričkog istraživanja vremena podela stvarnosti na budućnost, sadašnjost i prošlost. A možda i nije, ako se prihvati Ajnštajnova misao da je razlika između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti samo „tvrdoglavo uporna iluzija” („stubbornly persistent illusion”). Kakogod, verovatno se još jedan razlog za pomenuto razlikovanje nalazi u činjenici da se stvarnost menja, tj. da se u njoj ritmički smenjuju konstruisane odrednice budućeg, sadašnjeg i prošlog. Prema toj zamisli, sadašnjost postoji, ali kao „zakasneli” virtuelni sadržaj ljudske svesti koji u obliku značenja (ideje, odluke, procedure, zapovesti itd.) sa određenim vremenskim razmakom pristiže iz najbliže prošlosti. Rečju, kada se kaže „sada” to je već „juče”, jer sadašnjost nije neposredno saznatljiva. Slična nedoumica postoji i kada se radi o budućnosti, kada se ona shvati kao beskrajni niz mogućnosti od kojih se samo jedna ovaploćuje u prošlosti u svom virtuelnom obliku. Koja je to mogućnost – ne zna se tačno sve dok se ne ostvari. Predviđati – to ne znači uvek tačno pogađati, već uvek biti svestan mogućnosti.

Budući da na pitanje šta je pravo takođe nije moguće konačno odgovoriti, to se i u ovom slučaju nužno koristi asertorički pristup. Tako se došlo do jedino mogućeg – da se pravo određuje i koristi samo u konvencionalnom smislu, jer niko ne može tačno i u celosti da odredi njegov pojam. Ali i nekakav odgovor je bolji ni od kakvog odgovora. Rečju, ako pravo ne može da se odredi i objasni u konačnom smislu, to još ne znači da pravo uopšte ne može da se odredi i da ne mogu da se pruže sve bolje definicije prava koje će sve više da nalikuju na njegovu idealnu, potpunu ili konačnu definiciju. U tome je smisao naučnog i svakog drugog razvoja. Ni fizičari u navedenom smislu ne mogu da odgovore na pitanje šta je struja niti filozofi šta je svet, ali to ih ne sprečava da koriste struju i objašnjavaju svet. Najinteresantnije je to što je pojam prava manje sporan kao sadržaj svesti ljudi nego kao objekt naučnog istraživanja. Možda je zbog toga pravo lakše intuitivno osetiti nego racionalno objasniti, kao kada su Avgustina pitali šta je vreme.

Najzad, iako izgleda kao da između pojmova vremena i prava nema nikakvih susretanja, ne može se osporiti da vreme postoji kao i pravo. I ne samo to: vreme postoji u pravu i pravo postoji u vremenu. Postojanje vremena u pravu se npr. odnosi na elemente prava i vremensko važenje pravnih normi koje je određeno različitim vrstama vremenskih rokova, a prava u vremenu na preobražaje prava kroz epohe. Zahvaljujući vremenu u pravu kao merilu može se razlikovati pozitivno (važće) od istorijskog (nevažćeg) prava. Tom prilikom treba skrenuti pažnju na dva odstupanja od rečenog. Prvo odstupanje je karakteristično za retroaktivno (povratno) važenje pravnih normi. To je jedini izuzetak od pravila da vremenska strela mora da se kreće samo u jednom smeru, ka budućnosti. Ali, ona se u pravu samo naizgled (prividno) kreće unazad, što dovodi do pogrešnog zaključka da vreme može da se „odvija” retroaktivno. U stvari, radi se o ispravljanju ili ublažavanju strogosti prava tako što se u stvarnosti novoprodukovane povoljnije posledice primenjuju na prošlost. Tu je veza pre virtuelna, u smislu jednog misaonog okvira ili fikcije, nego što je retroaktivna. Drugo odstupanje pokazuje da vreme i Posmatrač mogu da postoje pre prava i bez prava, ali ne pre sveta.

Kada je reč o preobražajima prava kroz epohe, jedno je sigurno: razvoj vlasti i prava se odvijao od hipotetičke vladavine bogova i božanskih zakona do vladavine ljudskih zakona i prava koji nisu hipotetički. Do takvog razvoja je došlo pod uporednim uticajem prirodnog prava koje je smatrano univerzalnim (ili barem opštim) i apsolutnim. Prema Slobodanu Peroviću, za razliku od pozitivnog prava koje je „nesavršeno i nikad završeno, prirodno pravo je u filozofskom smislu apsolutno dato. Pozitivno pravo je promenljivo i nestalno u vremenu i prostoru, dok je prirodno pravo večno. Dakle, pozitivno pravo je neopšte, ono je nacionalno, a nije univerzalno. Pozitivno pravo je često nepravedno (podnošljivo nepravedno ili nepodnošljivo nepravedno), dok je prirodno pravo pravedno po sebi. Prirodno pravo nikad i nigde nije bilo postavljeno kao celovit sistem po metodu pozitivnog prava. Zato ono deluje kao neka vrsta modela ili uzora pozitivnom pravu. Očigledno, „umna priroda, racionalna u svom biću gradi evoluciju prava, dok ona druga fizička i nasilna izvodi revoluciju prava.“³⁷

To su dve putanje kojima su se „kretali” apodiktički i asertorički pojmovi prava. Može se zaključiti da rezultati apodiktičkog istraživanja ne pružaju zadovoljavajući odgovor na pitanje šta je vreme ili šta je pravo. Rezultati asertoričkog istraživanja pružaju operativne i tehničke odgovore na pitanja šta je vreme ili šta je pravo. Oni uvode u aparaturu simulakrume sadašnjosti, prošlosti i budućnosti. Samo, dobijeni odgovori nisu tačni već korisni.

³⁷ S. Perović (2018), op. cit., 792.

UMESTO ZAKLJUČKA

Možda je izabranu temu u ovom radu trebalo započeti odgovorima na pitanje šta je svest, a šta razum. Samo, to bi izlaganje udaljilo od odgovora na pitanja šta je vreme, a šta pravo. Neki pisci, kao Bernardo Kastrup (*Bernardo Kastrup*), u svom analitičko-idealističkom učenju svest određuju kao „jedinu realnost” ili kao „krajnju realnost”.³⁸ Takvo shvatanje pokazuje da dolazi do obnove idealizma u nauci. Ono umesno odbacuje dualističko i materijalističko-mehanicističko učenje Renea Dekarta (*René Descartes*).³⁹ Zahvaljujući takvom izboru, može se tvrditi da je svest Posmatrača tvorac vremena, a vreme tvorac prostora sa svetom i njegovim epifenomenima. Ta danas moderna ideja, da je vreme tvorac prostora, veoma je stara. Susreće se u antičkom mitu o primordijalnom bogu vremena Hronu. On stoji naspram neba i drži točak na kome su ispisani znaci zodijaka. Ispod njega je obično ležala Geja (Majka Zemlja).⁴⁰ Time je naznačen redosled događanja koji antičkim narodima nije bio nepoznat. I u prvoj knjizi Mojsijevoj koja se zove *Postanje* (stihovi 1, 2 i 3) govori se o Tvorcu koji je stvorio Nebo i Zemlju, jer je Zemlja pre toga bila „prazna i pusta” (bez oblika). Beše „tama nad bezdanom, i duh Božji lebdeo je nad vodama”. Takvu prvobitnu božansku povezanost svesti, vremena i prostora dopunjava razum tvrdnjom da svet nije besmislen i da je sklon samouređivanju (ektropiji), a ne samorazgrađivanju (entropiji). Ektropija svezuje sva tri vremenska stanja u pojmu večne stvarnosti, dok je zakon povećanja entropije jedini zakon fizike koji omogućava razlikovanje prošlosti od budućnosti. Prema Lorencu Gavasinu (*Lorenzo Gavassino*), entropija je jedini razlog zašto se pamte prošli događaji, dok budući događaji ne mogu da se predvide. U stvari, i oni mogu da se predvide, ali samo predviđanje nije moguće naučno objasniti. Kakogod, može se tvrditi da je svet koji pripada toj stvarnosti opredmećen zahvaljujući svesti i vremenu, a uobličen zahvaljujući razumu.

Kada je reč samo o ljudskom biću kao Posmatraču, dozvoljava se mogućnost njegovog uticaja kao Učesnika na taj svet. Jedan od prvih zahvata Učesnika jeste stvaranje konstrukta vremena, a zatim njegova podela na sadašnjost, prošlost i budućnost. Cilj tog veštačkog razdvajanje je unošenje u ljudsku predstavu sveta smisla i reda, da se zna šta je bilo, šta jeste i šta će biti. Taj cilj podržava pravo svojim

³⁸ V. Bernardo Kastrup, *Why Materialism Is Baloney: How True Skeptics Know There Is No Death and Fathom Answers to Life, the Universe, and Everything*, Winchester, 2014; Bernardo Kastrup, *The Idea of the World: A Multi-Disciplinary Argument for the Mental Nature of Reality*, Iff Books, 2019.

³⁹ V. Rene Dekart, *Reč o metodi dobrog vođenja svoga uma i istraživanja istine u naukama i Praktična i jasna pravila rukovođenja duhom u istraživanju istine*, Beograd, 1952.

⁴⁰ V. Robert Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd, 1987.

pravilima. Drugi zahvat predstavlja prožetost vremenom svega što postoji. Ništa što postoji u prostoru ne može da bude izvan nekog svog vremena. To dozvoljava da se govori o vremenu u pravu i pravu u vremenu. Treći zahvat, koji se nadovezuje na pomenuti drugi, odnosi se na preobražavanje prava kroz epohe i vremena.

Sva tri zahvata pokazuju glavne veze između vremena i prava. Te veze podstiču postavljanje pitanja zašto se pribegava konstruktima i simulakrumima vremena i prava. Odgovor je jednostavan: nije moguće dopreti do njihovog potpunog apodiktičkog značenja. U takvoj iznudici se koriste asertorički pristupi. Nevolja je u tome što dobijeni rezultati, kao što je rečeno, nisu pouzdani zbog svoje netačnosti ili nedovoljnosti. Ali, postoje i složenija pitanja postavljena sa istim ciljem. Na njih odgovara gnoseologija, filozofska grana koja se bavi prirodom, suštinom ljudskog saznanja do koga se dolazi nadiskustvenim putem. Njena glavna pitanja tiču se nedoumica da li ljudsko biće uopšte može da sazna svet i pravo kao epifenomen sveta, da li to saznanje može da bude istinito, a ako može – koliko istinito, upotrebom kojih metoda može da se dođe do takvog istinitog saznanja itd. Gnoseologija se u širem smislu (kao teorija saznanja) odnosi na saznanje iskustvenog sveta, prvenstveno zbog njegovih veza s nadiskustvenim svetom.⁴¹ Nevolja sa ovom vrstom odgovora sastoji se u tome što u njih može samo da se veruje, jer ne mogu da se dokažu. A to znači da ni ovim putem nije moguće dopreti do potpunog apodiktičkog saznanja pojmova vremena i prava. Nedostaci oba pristupa pokazuju kako je čovek kao Posmatrač ili kao Učesnik jedno nesavršeno i tragično biće, prisiljeno da se služi obmanama da bi se održalo u svetu čija mu je potpuna istina nedostižna.

Prof. Dr. DRAGAN M. MITROVIĆ
Full Professor, retired, Faculty of Law
University of Belgrade

TIME AND THE LAW

Apodictic and Assertoric Concepts and Relationships

Summary

Since time immemorial, humankind has asked itself questions that it has not been able to answer definitively to this day (e.g. what is life, consciousness, reason, will, nature, world, reality, present, etc.). In addition to numerous others, two more questions are included herein: what is time and what is the law? Although it seems that there is no meeting point between the concepts of time and the law, it cannot be denied that the law exists as well as time. It is just that they are not seen, but felt.

⁴¹ V. Radomir Lukić, *Metodologija prava*, Beograd, 1977, 59, 62–63.

Moreover, as the law can exist in time, so can time exist in the law, too. This means that the existence of time is a *sine qua non* condition for the law. However, the existence of the law is not a condition for the existence of time. Time can exist without the law and before the law, but it cannot exist without the world and before the world, i.e. without the Observer. The trouble is that even today no one has successfully answered what precedes the consideration of the connections between the law and time, and these are, first of all, the aforementioned apodictic questions of what time is and what the law is. It is only then that the assertoric themes of time in the law and the law in time can be considered. Two themes stand out. The first refers to the temporal validity of legal norms (e.g., types of validity and types of deadlines), and the second to the transformations of the law through human epochs. When it comes to transformations, one thing is certain: the development of power and the law took place from the hypothetical rule of gods and divine laws to the rule of human laws and rights which are not hypothetical. The shortcomings of both approaches show that human being, as an Observer or as a Participant, is an imperfect and tragic being, forced to use deception to maintain oneself in a world whose complete truth is unattainable for one.

Key words: time, reality, present, world, law, transformation of law, validity of norms

Literatura

- Avgustin A., *Ispovesti*, Beograd, 2009.
- Barou Dž., Tipler F., „Antropički kosmološki princip“, *Kulture Istoka*, br. 27, god. VIII, Beograd, januar–mart 1991.
- Bek U., *Vizantijski milenijum*, Banja Luka, 1998.
- Bohm D., *Wholeness and the Implicit Order*, London, 1980.
- Vitgenštajn L., *Filozofska istraživanja*, Beograd, 1980.
- Vitgenštajn L., *O izvesnosti*, Novi Sad, 1988.
- Whitehead A. N., *Process and Reality*, New York, 1978.
- Vulf A., *Tačno ili netačno: istina o nauci*, Beograd, 2022.
- Grevs R., *Grčki mitovi*, Beograd, 1987.
- Dekart R., *Reč o metodi dobrog vođenja svoga uma i istraživanja istine u naukama i Praktična i jasna pravila rukovođenja duhom u istraživanju istine*, Beograd, 1952.
- Delhajm V., *Svet u Isusovo doba*, Beograd, 2016.
- Živanović T., *Sistem sintetičke filozofije prava*, III, Beograd, 1959.
- Jeffreys H., *Theory of Probability*, Oxford, 1948.
- Višić M. (prev. i prir.), *Zakonici drevne Mesopotamije*, Beograd, 1985.
- Kastrup B., *Why Materialism Is Baloney: How True Skeptics Know There Is No Death and Fathom Answers to Life, the Universe, and Everything*, Winchester, 2014.
- Kastrup B., *The Idea of the World: A Multi-Disciplinary Argument for the Mental Nature of Reality*, Iff Books, 2019.
- Kapra F., *Tao fizike. Istraživanje paralela između savremene fizike i istočnjačkog misticizma*, Beograd, 1989.

- Lukić R., *Metodologija prava*, Beograd, 1977.
- Mitrović D., „Božanstvo i pravo”, *O pravu. Izabrani eseji*, Beograd, 2017.
- Mitrović D., „Globalizam, pravo i vladavina prava (Božanstvo i pravo II)”, *O pravu. Izabrani eseji*, Beograd, 2017.
- Mitrović D., *Put prava. Holistička paradigma sveta i prava u svetlu teorije haosa i pravne teorije*, Beograd, 2000.
- Mitrović D., *Teorija haosa i pravna teorija*, Novi Sad, 1993.
- Mitrović D., *Uvod u pravo*, Beograd, 2017.
- Paskal B., *Misli*, Beograd, 1988.
- Perović S., „Vremenske dimenzije pozitivnog i prirodnog prava”, *Besede sa Kopaonika*, Beograd, 2018.
- Perović S., *Retroaktivnost zakona i drugih opštih akata: teorija sukoba zakona u vremenu*, Beograd, 1987.
- Rovelli C., *The Order of Time*, New York, 2018.
- Roveli K., *A šta ako vreme ne postoji?*, Smederevo, 2019.
- Ros A., *Pravo i pravda*, Beograd–Podgorica, 1996.
- Samardžić O., „Hrišćansko poimanje vremena i istorije“, *Sociološka luča*, br. 2, god. III, Nikšić, 2009.
- Fluser V., „Kašika stvaranja iz supe haosa“, *Treći program*, sv. I, br. 84, Beograd, 1990.
- Fomenko V. A. T., *Statistička hronologija. Matematički pogled na istoriju. U kom smo veku?*, Beograd, 1997.
- Heisenberg W., *Physics and Philosophy*, London, 1963.
- Hoffman D. D., *The Case Against Reality, How evolution hid the truth from our eyes*, Penguin, 2020.

Datumi prijema i prihvatanja rada

Primljen: 03.03.2025.

Prihvaćen: 10.04.2025.

ORIGINALAN NAUČNI RAD